

ՀԱՄԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Յատուկ «ՊՅՔԱՐ» ին

ԳԵՌՈՂ ԳԻՂՈՒՄԵԱՆ

Շուրջ մեկ տարի առաջ լոյս տեսաւ անուանի հայագէտ, համշէնագէտ Սերգէյ Վարդանեանի «Բանահիւսական պատումի միջավայրը (կրօնափոխ համշէնահայերի մի գուարճապատումի տարբերակները)» ուշագրաւ մենագրութիւնը (Երևան, ՀԱԻ հրատ., 352 էջ): Այս գիրքը, ի տարբերութիւն ամէն օր լոյս տեսնող բազմաթիւ գրքերի, անհատորոշ ոճով, չոր-ցամաք գրուած շարադրանք չէ, այլ գիրք է մարդկանց մասին:

«Սոյն մենագրութեան մէջ... փորձել ենք կոտրել գիտական գրականութեան մէջ տասնամեակներ իշխող այն կարծրատիպը, երբ **հեղինակին** յղելիս կամ որեւէ մէկին անդրադառնալիս, յաճախ առանց որեւէ կենսագրական տուեալ յիշատակելու, նշում է սոսկ նրա ազգանունն ու անուն միայն սկզբնատառը՝ մոռանալով, որ ինչ էլ որ գրում ենք, ի վերջոյ, այդ ամէնը **մարդկանց** մասին է»,- գրում է հեղինակը գրքի առաջաբանում՝ միանգամից պարզաբանելով գրքի գիտական շարադրանքի սկզբունքը, ասել է՝ ընթերցողին մեկնելով աշխատութեան, այսպէս ասած, բանալին:

Սերգէյ Վարդանեանն աւելի քան յիսուն տարի առաջ է սկսել համշէնագիտութեամբ զբաղուել, եւ ինչպէս երէկ, այնպէս էլ այսօր դժուար է խօսել համշէնագիտութեան մասին՝ առանց հոլովելու նրա անունը: Աւելի դիպուկ՝ ոչ թէ դժուար է, այլ՝ անհնար, քանի որ նա այն հայագէտն է, որն իր ապրած տարիների մեծ մասը նուիրել է այդ գործին, որը նրա համար, կարելի է ասել, ուսմունք ու հանգումն էր զարձակ, որին նա հաւատարիմ է արդէն, ինչպէս ասացինք, աւելի քան կէս դար: Սերգէյ Վարդանեանը շատ քիչ քան ժառանգելով համշէնագիտութեան գրողներից՝ երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում, յաճախ կեանքը վտանգելով, անհամեմատելիորէն հարստացրեց եղածն ու, այո՛, համշէնագիտութեան դպրոց հիմնեց, եւ դա ամենէին չափազանցութիւն չէ:

Անուանի հայագէտը ծնուել է 1952 թ. Երևանում, 1969 թ.՝ աւարտել Հ. Պարոնեանի անուան քիմ 59 դպրոցը, 1974 թ.՝ Խաչատուր Աբովեանի անուան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, աշխատանքի անցել հոգեբանութեան ամբիոնում: Առանձին ուշադրութեան են արժանի **«Պիոնէր կանչ»** («Կանչ») թերթում եւ **«Պիոնէր»** («Արթիւր») ամսագրում նրա աշխատած երկուական տարիները: Այդ կարճ ընթացքում Ս. Վարդանեանը կարողացել է շօշափելի ներդրում ունենալ նոր սերնդին հայրենասիրութեան ոգով դաստիարակելու ասպարէզում: Նրա կոչով Հայաստանի, նաեւ Հիւսիսային եւ Հարավային Կովկասի հայկական դպրոցների աշակերտների տարբեր բարբառներով հաւաքած բանահիւսութիւնը հրատարակուեց «Հրեղէն ձիւն» (1981) եւ «Թագաւորի երազները» (2003) ժողովածուներում, դառնալով անգուցորդի աշխատանք մեր բանագիտութեան նորագոյն պատմութեան մէջ: Դրանցից ընտրուած արձակ նմուշները «Փրկուած հերիքներ» վերնագրով նրա ջանքերով Երևանում լոյս են տեսել անգլերէն («The salvaged tales», 2007) եւ երկու անգամ՝ գերմաներէն («Gerettete Märcen», 2009, «Vor dem Vergessen armenische Märchen», 2023):

Նրա հանրայայտ «Հայոց մայրաքաղաքները» (1985) գիրքը սկզբնապէս որպէս յօդուածաշար 1983 թ. տպագրուել է «Պիոնէր» ամսագրում, դառնալով հայ աշակերտների համար հայրենագիտութեան անփոխարինելի աղբիւր: «Հայոց մայրաքաղաքները» գիրքը նոր ճիւղերով հարստացուած «Հայաստանի մայրաքաղաքները» վերնագրով վերահրատարակուել է 1995 թուականին՝ հեղինակին արժանացնելով «Թէքէեան» Մշակութային Միութեան «Հայկաշէն Ուզումեան» մրցանակին եւ 2012 թ.՝ Երեւանի քաղաքապետի Ոսկե մեդալին:

Հետագայ տարիներին Ս. Վարդանեանն աշխատել է Հայ ճարտարապետութեան քանգարան-ինստիտուտում, Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտում, 1991-2002 թուականներին եղել է ՀՀ կառավարութեան անդրակրօնի կրօնի գործերի պետական խորհրդի փոխնախագահ: Նա թէեւ արմատներով վանեցի է, հիմնադրման օրումնից՝ 1992 թ.-ից, Հայաստանի «Համշէն» հայրենակցական-բարեգործական ՀԿ նախագահի տեղակալն է, 2004-2018 թթ. հասարակական հիմունքներով աշխատել է նոյն ՀԿ «Ձայն համշէնական» պաշտօնաթերթի գլխավոր խմբագիր: Ի դէպ, այս թերթի մասին. 2004 թ. յուլիսից մինչեւ 2018 թ. փետրուարը՝ 13-14 տարի, Ս. Վարդանեանը միայնակ հրատարակել է թերթը, որի ողջ հաճախորդին տպագրանկը անվճար բաժանել է Հայաստանի եւ սփիւռքի ընթերցողներին, ուղարկել Ռուսաստանի, Աբխազիայի ու Թուրքիայի համշէնցիներին: Նա 2009 թ. որպէս խմբագիր ստացել է Համաշխարհային հայկական կոնգրէսի, Ռուսաստանի հայերի միութեան, ՀՀ սփիւռքի նախարարութեան եւ Հայաստանի ժողովրդական միութեան բարձրագոյն մրցանակը:

1969 թ. ամռանը Սերգէյ Վարդանեանը Մեծ ծովի առափնեայ Ատլէր քաղաքում ակամատեան է լինում մօտակայ Մոլդովկայ գիւղում հայկական դպրոց բացելու ստորագրահաւաքի եւ խորապէս դառնանում է Կրասնոդարի երկրամասի հայկական դպրոցների ծանր վիճակից: Վերադառնալով Հայաստան՝ նա չի կարողանում մոռանալ այդ պատկերը: Եւ, ահա, նրա անմագորդ նուիրմանը հայրերինը վկայ եղաւ յատկապէս 1970-ականն թուականներից, երբ նա սկսեց զբաղուել անձայրածիր տարածք եւ 11 ժամային գօտի ունեցող ԽՍՀՄ-ում սփռուած հայերի խնդիրներով: Հէնց այդ ընթացքում էլ նա բացառապէս համշէնահայերին, որը պէտք է դառնար նրա գիտական ու անձնական կեանքի դժուար ուղին, ճակատագրի կողմից իրեն տրուած հարցի, չգիտեմ, դրակա՞ն, թէ՞ բացասական պատասխանը, բայց այդ մասին գիտնականի կենսագրութիւնն աւելի պերճախօս է: Նա գրկանքներ կրելով բազմիցս եղել է թէ՛ խորհրդային տարբեր հանրապետութիւններում, թէ՛ Արեւմտեան Հայաստանում (ժամանակակից Թուրքիայում)՝ յաճախ առերեսելով կեանքին սպառնացող ստոյգ վտանգներ: Դեռեւս 1984 եւ 1987 թթ. Ղազախստանում, Ուզբեկստանում, Ղրղզստանում եւ Ռուսաստանում յայտնաբերել է իսլամադաւան համշէնահայեր: 2019 թ. տողերիս հեղինակը ծաւալուն հարցազրոյց է անցկացրել նրա հետ (տե՛ս՝ «50 տարի անց... կրկին համշէնահայերի մասին», «Ազգ», շաբաթաթերթ, 2019, յուլիսի 19, 28, էջ 5-6), որով նուիրելով հայագէտն ամփոփել է իր կեանքի կէտարեայ ուղին, նշել դէպի մեծ նուիրում տանող ճանապարհին յայտնուող հանգամանքները:

Սերգէյ Վարդանեանի գիտական կեանքում բեկումնային եղաւ 1981 թուականը, երբ նա մեկնում է Ռուսաստան՝ Կրասնոդարի երկրամասի համշէնցիների գիւղերն ուսումնասիրելու, որտեղ իրեն յայտնում են, թէ Ղազախստանից ու Ղրղզստանից եկած ինչ-որ մարդիկ կան, որոնք, խօսում են համշէնցի-

ների պէս: Նա միանգամից գլխի է ընկնում, որ Կենտրոնական Ասիայի բնակիչների նման հազմուած այդ մարդիկ պէտք է, որ 1944 թ. Աջարիայից բռնի տեղահանուած համշէնահայերը լինեն, որոնց ինքը մի քանի տարի փնտռում էր՝ ցանկանալով փաստագրել եւ՝ բռնի տեղահանութիւնը, եւ, ի հարկէ, առաջին հերթին, բանահիւսական ճիւղեր հաւաքել: Բայց, ժամանակի սղութեան պատճառով, նա չի հասցնում խորամուխ լինել մանրամասների մէջ եւ վերադառնում է Երևան: Սօս երեք տարի անց՝ 1984 թ. ապրիլին, տեղեկանալով, որ Կրասնոդարի երկրամասում վերաբնակուած համշէնահայերից ոմանք եկել են Ղրղզստանի Օշի մարզի Քրզըլ-Քիյա քաղաքից, մեկնում է նախ Ղրղզստան, ապա՝ Ղազախստան: Այդ ուղևորութեան ընթացքում Վարդանեանին յաջողում է գրառել զգալի քանակի բանարուեստի նմուշներ եւ փաստագրել բռնագաղթը: Ղազախստանում, Ղրղզստանում եւ Ուզբեկստանում Վարդանեանը լինում է նաեւ 1987 թ.: Այդ պրպտումների ընթացքում Ղազախստանում գրառում «Արդէլեցիք՝ աջիք» երգիծական մանրավէպին ու դրա փոփոխակներին է նուիրում «Բանահիւսական պատումի միջավայրը (կրօնափոխ համշէնահայերի մի գուարճապատումի տարբերակները)» մենագրութիւնը, որն, ի շարք բազմաթիւ իւրայատկութիւնների, առանձնանում է նաեւ մահմեդական եւ քրիստոնէայ հայերի բանահիւսութիւնը առաջին անգամ համապարփակ քննութեան ենթարկելու առումով: Այս գիրքը բոլորովին նոր մտնեցմանք է ներկայացուած ընթերցողին, այն եզակի է ոչ միայն համշէնագիտութեան, այլև բովանդակ հայագիտութեան ասպարէզում, քանի որ մի քանի հարիւր էջերում արտացոլում են Համշէնի վերջին 300 տարուայ պատմութիւնն ու համշէնագիտութեան հետ այս կամ այն աղերս ունեցող շատերի կենսագրութիւնները, ակադեմիական մակարդակում, ի հարկէ՝ Հայագէտն իր պատմական անդրադարձն սկսում է շատ հեռուից՝ 17-րդ դարի սկզբից՝ յիշատակելով նոյնիսկ Միմէնո դպիր Լեհացու «Ուղեգրութիւն, տարբերութիւն եւ յիշատակարանը» ուխտագնացութեան ութերը: Այնուհետեւ նա յիշատակում է այս պահին գիտութեանը յայտնի՝ կրօնափոխ համշէնահայերին վերաբերող ամենահին սկզբնաղբիւրը, որը պատկանում է Հայր Պօղոս վարդապետ Մեհերեանի գրչին («Պատմութիւն վարդու Տէառն Հ. Պօղոս վարդապետի Մեհերեան, շարագրեալ յիւրմէ 1811 Վենետիկ, ի վաճառքը Կրաքովոյ»): Այս ձեռագրի կրօնափոխ համշէնցիների հատուածի բնագիրը առաջին անգամ դեռեւս 1998 թ. գիտական շրջանառութեան մէջ է դրուել հէնց ի շնորհիւ Ս. Վարդանեանի:

Այնուհետեւ հերթով յիշատակելով իրենց գրքերում համշէնցիներին անդրադարձած հեղինակներին՝ Ղուկաս Ինճիճեանին, Միմաս Բժշկեանին, Աբէլ Մխիթարեանին, Սարգիս Հայկունուն, ընթերցող շրջանակներին անյայտ պատմական դրուագներից հիւսում է Համշէնի, մասնաւորապէս կրօնափոխ համշէնցիների պատմութիւնը: Աւելին՝ Ս. Վարդանեանն անդրադարձ է կատարել նոյնիսկ 1872 թ. Համշէն այցելած Մեծ Բրիտանիայի պետական արխիւի տնօրէն Ֆրենսիս Փալգրեյտի որդուն՝ Ուիլիըմ Ջիֆֆորդ Փալգրեյտին, որը յայտնի արեւելագէտ էր:

Հեղինակն անդրադարձել է նաեւ Պաթումի մարզի համշէնահայերի պատմութեանն ու մշակոյթին՝ նշելով, որ նրանց մասին 1883 թ. առաջին յօդուածագիրներից է եղել Յարութիւն Գաթենեանը: «Բաթումի մարզի համշէնցիները» գլխում Ս. Վարդանեանը միջանկեալ խորամուխ է լինում նաեւ յիշեալ Յարութիւն Գաթենեանի կենսագրական որոշ տուեալների մէջ: Էական վերլուծութեան են ենթարկուած նաեւ «Համշէն» եւ «համշէնցի» անուններն ու տարբեր ազգերի կողմից դրանց աղճատումը՝ քաղաքական կամ տուեալ լեզուի նշանային համակարգի պատճառով:

Բացառիկ արժէք ունի գրքի «Կրօնափոխ համշէնահայերի բարբառի եւ բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան պատմութիւնից (XIX –XXI դդ.)» գլուխը, որտեղ հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է համշէնագիտութեան ձեռքբերումներին եւ այդ համատեքստում կրօնափոխ համշէնահայերի մասին գրուած գրքերին ու յօդուածներին: Նա երախտագիտութեամբ եւ յարգանքով բժախնորութեամբ է մօտենում Համշէնի պատմութեամբ զբաղուած ամէն մի գիտնականի ու հատ-հատ նշում է նրանց ուսումնասիրութիւնները, հրատարակման թուականը, վայրը, պայմանները՝ չմոռանալով, ի հարկէ, տալ արժանի գնահատականը՝ նշելով առաւելութիւններն ու թերութիւնները:

Այնուհետեւ հեղինակն սկսում է հակիրճ շարադրել «Արդէլեցիք՝ աջիք» գուարճապատման 37 պատմումները, որոնք XIX–XXI դդ. գրի են առնուել Ղազախստանում, ԱՄՆ-ում, Արեւմտեան Հայաստանում (նախկին Օսմանեան կայսրութեան եւ ժամանակակից Թուրքիայ), Արցախում, Արադաղում, Նախիջեանում, Ջավախքում, Կեսարիայում, Լոռիում, Տաւուշում, Սեւանայ լճի առափնում, Միւնիքում, Փէրիայում, Մուշում, Հալէպում եւ այլուր: Յատկանշական է, որ կրօնափոխ համշէնցիների 7 փոփոխակներից 6-ը գրառել է Ս. Վարդանեանը, մէկը՝ Ղազախստանում, հինգը՝ Արդիւնի նահանգում, իսկ մէկը՝ Հարավարդի համալսարանի երեք աշխատակիցները՝ Պոստոնում, այնտեղ Խոփայի գաւառից բնակութեան տեղափոխուած համշէնցի երիտասարդից:

Հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է նաեւ այն պատմումներին, որոնց տուեալները նշուած չեն: Հմտօրէն համադրելով եւ ուսումնասիրելով առկայ մեծ ծաւալի նիւթը, Ս. Վարդանեանն այդ ամէնը համեմատութեան մէջ է դնում նաեւ յիշեալ պատմումի՝ այլ ժողովուրդների (ռուսների, թուրքերի, պարսիկների, սատրիների) տարբերակների հետ՝ առաւել մեծ արժէք ու գիտականութիւն հաղորդելով իր այս ծանրակշիռ մենագրութեանը: Նա առանձին գլխով անդրադառնում է ամերիկացի հայագէտ Մեյմս Ռասթլի դիտարկումներին՝ մասնաճանկով որոշ հայկական գուարճապատմումների նրա չպատճառաբանուած եւ թոյլ հիմքեր ունեցող կամ ընդհանրապէս չունեցող մեկնաբանութիւններին: Այս կարեւորն աշխատութիւնը պատրաստելիս Ս. Վարդանեանն օգտագործել է շուրջ հազար ծանօթագրութիւն եւ յղում, հայերէն 11 արխիւային ֆոնդ, 271 գիրք, 198 պարբերական, ռուսերէն 85 գիրք եւ պարբերական, ֆրանսերէն, անգլերէն գերմաներէն, ատրպէյնաներէն, թուրքերէն տասնեակ գրքեր եւ պարբերականներ: Այս աշխատութիւնը նորութիւն է ընդհանուր առումով՝ հայագիտութեան, մասնաւոր առումով՝ համշէնագիտութեան մէջ: Սա համշէնագիտութեան նոր աստիճանն է:

Երեւան gyulumyan1910@mail.ru